

על סובייקטיביות במחקר אתנוגרפי תגובה למאמרה של ענת קינן "עבודתה של המורה ומקומה בשיחותיהן של מורות בחדר המורים בבית ספר דתי"

בשנה שעברה הוצאנו לאור את החוברת "מחקר איכותני במחקר החינוך" (גיליון מיוחד של "במכללה", מספר 11). אחת הסיבות שהביאונו להוצאת החוברת הייתה התחושה, והיא עדיין קיימת, שאין מספיק דוגמאות למחקרים איכותניים בעברית, ובוודאי לא בצורה של אוספים מאורגנים. נדמה שמקבצי מאמרים כגון אלה עשויים לעזור לסטודנטים הצועדים את צעדיהם הראשונים בתחום המחקר האיכותני.

ואכן, אני עצמי עשיתי שימוש בחוברת עם יציאתה לאור. אחד המאמרים שעורר תגובות מורכבות במיוחד הוא מאמרה של ענת קינן "עבודתה של המורה ומקומה בשיחותיהן של מורות בחדר המורים בבית ספר דתי". המאמר זכה למחמאות בגלל המתודולוגיה המעניינת והתכנים המעניינים, אך עם זאת, בעיני סטודנטים רבים יש בו הטיה סמויה כנגד הנחקרים.

מאמרה של קינן עוסק בסיפורי המורים בחדר המורים של בית ספר דתי ביישוב "הבונים" - עיירה שגרים בה יוצאי צפון אפריקה רבים, ורובם מנהלים אורח חיים דתי. מטרת המחקר הראשונית הייתה לבדוק מהם סיפורי העבודה של המורים בחדר המורים. זאת, על כל פנים, הייתה הציפייה הראשונית; אך לאחר שהתברר שבבית הספר בעיירה "הבונים" אין המורים מדברים בחדר המורים על העבודה, פנתה החוקרת לשדה עניין חדש - לבדוק את משמעותם ותפקידם של הסיפורים אשר כן סופרו, ורובם עסקו בחיי הבית.

* ד"ר יהודה בר-שלום הוא מורה במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין בחוג לחינוך ובחוג לחינוך מבוגרים.

ביבליוגרפיה

קינן, עי (1999), עבודתה של המורה ומקומה בשיחותיהן של מורות בחדר המורים בבית ספר דתי, בתוך שי ובר-שלו (עורכים), *המחקר האיכותני בחקר החינוך*, במכללה 11, עמי 121-144.

Bernstein, B. (1961), Aspects of Language and Learning in the Genesis of the Social Process, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, pp. 5-12.

Delamont, S. (1989), The Nun in the Toilet: Urban Legends and Educational Research, *International Journal of Qualitative Studies in Education* 12(3), pp. 191-202.

Egan, K. (1988), *Teaching as Storytelling*, Routledge, London.

Elliot, J. (1991), *Action Research for Educational Change*, Open University Press, Philadelphia, pp. 80-83.

Goffman, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, New York.

Jackson, P. (1987), On Place of Narrative in Teaching, In: D. Berliner and B. Rosenshine (eds.), *Talk to Teachers*, Random House, New York.

Kainan, A. (1994), *The Staffroom, Observing the Professional Culture of Teachers*, Avebury, Aldershot, England.

Labosky, V.K. (1992), Case Investigations, In: Judith H. Shulman, *Case Methods in Teacher Education*, Teachers College Press, New York, p. 178,

Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990), *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Sage, Newbury Park, CA.

Tappan, M. & Brown, L. (1989), Stories Told and Lesson Learned, *Harvard Educational Review* 59(2), pp. 182-205.

שינוי כיוון במחקר איכותני

לגיטימי בעיני שקיין בחרה לשנות את כיוון מחקרה, מאחר שבמחקר איכותני יש אפשרות, בגלל ריבוי המשתתפים, לעשות תפניות במחקר עקב מידע חדש וחשוב אשר עולה מהשטח; אך קשה להשתחרר מהתחושה שקיין קבעה מראש עמדה שאיננה רואה את תופעת היעדר סיפורי העבודה כתופעה חיובית: "...הנחנו שהסיפורים שיסופרו בחדר מורים זה יהיו אף הם סיפורי עבודה במשמעות המקובלת של המילה".

אם נשתמש בטכניקה של קיין - כלומר ניתוח סיפור או ניתוח טקסט כדי לנסות להפיק משמעות מהסיפורים - וננסה לנתח את הטקסט של קיין, נוכל לנסות לשער למה התכוונה. נדמה שיש בהיגד הנ"ל הערה נורמטיבית-שיפוטית של הכותבת, אשר מניחה שחדר מורים הוא מקום שראוי שיסופרו בו סיפורי עבודה ולא סיפורי בית; אך דומה שהיא נשענת בהנחה זאת רק על מחקרה הקודם (Kainan, 1994), מאחר שהמקורות האחרים שהיא נשענת עליהם (Egan, 1988; Jackson, 1987; Delamont, 1989; Tappan & Brown, 1989) אינם עוסקים ישירות בסיפורי מורים בחדר המורים. ראוי שלשם הדיוק היתה הכותבת צריכה לכתוב "במשמעות המקובלת של המילה לפי מיטב הבנתי".

כך הגיבו סטודנטים בעניין זה:*

בחדר המורים שלנו כמעט שלא מדברים על העבודה, ואנחנו בית ספר חילוני.

חדר המורים זה מקום מפלט מעבודה מאוד מלחיצה, ושם אני רוצה לדבר עם מבוגרים, על כל נושא שבעולם, לא על העבודה.

עבדתי בהרבה בתי ספר, וברבים לא מדברים כמעט על העבודה בהפסקות; בשביל זה יש ישיבות צוות.

נראה שהסטודנטים לא הסכימו עם קיין שהתופעה שהיא מדווחת עליה היא כל כך ייחודית. רבים התייחסו אל חדר המורים כאל מעין מקום מנוחה שמאפשר מפגש עם מבוגרים, מפגש שהוא יקר ערך למי שעובדים רוב הזמן עם אנשים בגיל שונה.

* אלה הם היגדים מייצגים מתוך אוסף היגדים של סטודנטים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, אשר קראו את המאמר.

כאשר קינן ניגשת לנתח את סיפורי המורות היא כותבת:

המורות בבית הספר הזה הן בעלות השכלה של 16 שנות לימוד לפחות. חלק משפת הדיבור שלהן רגילה, אך בתוך הסיפורים משובצים אלמנטים רבים של מה שברנשטיין (Bernstein, 1961) היה מכנה שפה דפוסית. חלק גדול מן הנאמר נאמר בשפה לא תקנית המתובלת בביטויים קבועים או דפוסיים, תוך שימוש בסלנג ובשגיאות מקובלות, שימוש רב במילות קשר החוזרות שוב ושוב, ושימוש במילים כלליות ומעורפלות. בסיפור מס' 3 השפה הדפוסית בולטת במיוחד.

קינן כותבת כאן דברים הטעונים הסבר. מהי אותה שפה "רגילה" שהיא מתכוונת אליה? קינן צריכה לשאול את עצמה האם היא לא מכנה שפה "רגילה" רק שפה שמזכירה לה את סגנון שפתה היא? היכן יש עברית "רגילה"? באוניברסיטאות? בקניון? בשוק? ניתן לערוך היפוך בזווית הראייה, ולהניח שדווקא שפת המורים בעת הסיפור היא השפה "הרגילה" היומיומית השימושית, ללא יומרה של "שפה גבוהה". ישנה מידה של אתנוצנטריות בקביעה ששפה מסוג אחד היא "רגילה" (בסדר) ושפה מסוג אחר "לא רגילה", דפוסית, סלנגית (לא בסדר, לא ראוי למורים וכדו'). וכיצד קובעת קינן שהמילים הן כלליות ומעורפלות? אולי אין בידיה מלוא הקונטקסט הדרוש כדי להבין אותן מילים? הרי היא אינה מדווחת שהמילים מעורפלות בעיני השומעים את הסיפור. נדמה שדברים אלה היו טעונים הסבר נוסף.

העבודה מול הבית

דומה שיש לקינן ביקורת על ההעדפות של המורות בציר שנע בין הבית לעבודה:

יש כאן תהליכי בחירה קבועים, שבהם המספר נתון לכאורה בדילמה: מה עדיף - העבודה, או בעיה שהתעוררה? ובכל המקרים הבחירה היא בבעיה. הבעיה תמיד קשורה לעניין משפחתי. בחלק מן הסיפורים נראית הבחירה מובנת מאליה, מכיוון שהבעיה המשפחתית מוצגת כדחופה ורצינית (לקחת ילד לבית חולים); במקרים אחרים היא מוצגת כעייפות, כלומר סיבה שאיננה חד-משמעית, ובמקרים אחרים הסיבה המוצגת לא היתה מתקבלת בשום מקום עבודה. לדוגמה, בסיפור מס' 6 הבחירה אינה מובנת כל כך מאליה.

בניתוח זה קשה להבחין בין קינן החוקרת לבין קינן המפקחת או אשת הממסד. נדמה שה-subtext כאן הוא הנחתה הנורמטיבית-שיפוטית של קינן, שבעת קונפליקט תפקידי בין מורה להורה, ראוי שמורים יעדיפו את מקום העבודה על הבית. כיצד היא קובעת שעייפות איננה סיבה חד-משמעית? וכיצד היא קובעת שהסיבה שהביאה בדוגמה לא היתה מתקבלת "בשום מקום עבודה"? האם היא ביקרה בכל מקומות העבודה? מותר לחוקרת להביע דעה, בתנאי שהיא חושפת את עולמה הפנימי ואת העדפותיה האישיות כציר סובייקטיבי להבנת סיפורי המורות ביישוב "הבוניים". ובכלל, קורבין ושראוס מזהירים אותנו שבמחקר איכותני יש להיזהר מאוד מהכללות גורפות כגון "בשום אופן" או "לעולם לא" (Corbin & Strauss, 1990). נדמה שיש לנקוט זהירות רבה יותר לפני הסקת המסקנות. תהליך טריאנגולציה היה עוזר כאן*. מדוע לא ניסתה החוקרת לאמת מול הנחקרים את הקטגוריות העולות מן הדברים? האם קשה היה למצוא informant? ייתכן שאינפורמט היה יכול למצוא הסברים אלטרנטיביים לניתוח שמתבסס אך ורק על הסיפור, אולי ללא הבנה מספקת של הקונטקסט.

על כל פנים, כך הגיבו סטודנטים לחלק זה במאמר:

רוב המורים בוחרים בבית כאשר יש קונפליקט עם העבודה.

אין דבר מיוחד בסיפורים אלה; אני מכירה מיליונים. קורה הרבה שמורים לא באים בגלל עבודה בבית, ויש גם ימים שניתן לקחת לצורך זה.

אנו רואים אם כן, שסיפורי המורים שונים ממה שקינן ציפתה במחקרה הקודם, אך כנראה הם מייצגים מאוד עבור סטודנטים רבים, חלקם מורים ותיקים ממקומות שונים בארץ.

יחס לאמונה דתית

הבה נבחן כעת את יחסה של קינן לאמונה הדתית ביישוב הבוניים: התפיסה של כוח עליון האחראי לרע נראית גם כחלק מן התפיסה הדתית של אנשי היישוב - גישה פטליסטית במידה מסוימת, הרואה באל אחראי למה שקרה.

* טריאנגולציה היא טכניקה חשובה במחקר איכותני; היא מבטאת את הצורך לאסוף נתונים ממקורות רבים ומגוונים - לפני שמסיקים מסקנות כלשהן. ראה לבוסקי (Labosky, 1991) ואליוט (Elliot, 1992).

subtext אפשרי לטקסט של קינן: אנשים משכילים לא ראוי שיאמינו באמונות טפלות. גישה דתית היא גישה פטליסטית לחיים. אדם מודרני אחראי לחייו ושולט עליהם. אין זה ראוי להאמין בכוח עליון השולט בנעשה ביקום.

כאן חסר אולי קצת רקע על היהדות, ואינני מתיימר להיות מומחה לנושא זה, אך דומה שיש ביהדות מתח מסוים בין גורל לבין פעולה, הבא לידי ביטוי בפרדוקס של "הכל צפוי והרשות נתונה"; קינן יכלה אולי להשתמש בדת כפירוש אפשרי לחלק מהתופעות שגילתה: ייתכן שאורח חיים דתי ביישוב קטן מאפשר יצירת סוג של לכידות חברתית ואינטימיות, אשר גורמת לאנשים להיפתח זה לזה בקודים מסוימים, לכידות המאפשרת לאנשים לתקשר במישור אישי במקום העבודה, להביא אוכל ולהתחלק בו, ועוד דברים שקינן מתארת במחקרה.

ושוב, אי-אפשר לחמוק מהתחושה שגם בנושא זה יש תפיסה אתנוצנטרית של כותבת הרואה את עצמה כלא דתית, מודרנית ומשכילה. ראה את הקטע הבא, שבו קינן מציגה את אחד הסיפורים:
המספרת מגדירה את תקופות השנה על-פי החגים היהודיים ולא על-פי חודשים או עונות השנה כמקובל, וכך השיפוץ היה צריך להסתיים בחנוכה או פורים ולא בינואר או בחורף.

שוב, ניכרת כאן תפיסה אתנוצנטרית שאינה רואה את לוח השנה היהודי כדרך מקובלת למעקב אחר זמן. אך מקובלת על מי? כנראה הדרך המקובלת בעיני קינן היא הדרך שבה אנשים שהיא קרובה להם משתמשים בלוח השנה. נדמה שבמחקר אתנוגרפי אין טעם להשוות בין תרבות אחת לבין התרבות "המקובלת", ולכל היותר אפשר לערוך השוואה בין-תרבותית; תוך הבנה שכל מערכת אנושית תרבותית יש בה יתרונות, אולי בצד חסרונות ופרדוקסים שאנשים לומדים לחיות אתם. יש לנסות להשתחרר מהצורך למצוא עוגן מרכזי כלשהו, איזו דרך "נכונה" או "מקובלת" לעשות דברים. היה זה קליפורד גירץ שכתב שהאתגר הגדול עבור האדם הוא בהבנה שהתרבות שלו היא רק אופציה אחת מני רבות לאורגניזם האנושי.

והרי כמה תגובות של סטודנטים לטקסט הנ"ל:

על מה היא מדברת (קינן)? שתבוא לחצור (יישוב בגליל).

היא לא מכירה אנשים דתיים.

אמא שלי לא דתייה ורק ככה היא מדברת.

שוב מתברר לנו שהדברים הנראים חריגים בעיני קינן - נפוצים בקרב אוכלוסיות רבות, אשר כנראה זרות לה.

השכלה ומחויבות

בנושא זה, קינן כותבת:

המורות המלמדות בבית הספר התיכון הדתי ביישוב הבונים הן בעלות מקצוע המוגדר כצווארון לבן והשכלתן גבוהה. רוב המורות הן בוגרות אוניברסיטה או לפחות מוסד על-תיכוני להכשרת מורים, כלומר לכולן יש 15-16 שנות לימוד. לכאורה היינו אמורים למצוא אצלן רמת זיקה גבוהה לעבודתן, אבל הסיפורים בחדר המורים מציגים תמונה שונה.

שוב אנו מרגישים, אולי, את אכזבתה של ענת קינן אשת הקריירה מבחירתן של המורות בבית הספר, אשר מעדיפות את הבית על עבודתן. אך מה הקשר בין השכלה לבחירה זאת? האין שררבים, עיתונאים, אמנים ונהגי מוניות ללא השכלה גבוהה שהם בעלי זיקה גבוהה לעבודתם? למה לצפות ליותר מאנשים משכילים? ואם אנו דנים בהשכלה, הרי קינן עושה מדרג ברור לגבי העדפותיה: "בוגרות אוניברסיטה או לפחות מוסד על-תיכוני להכשרת מורים" (הדגשה שלי, יב"ש). מדוע יש לצפות יותר מבוגרי אוניברסיטה? כי הם יותר משכילים? אינטליגנטים? לפי נסיוני בשטח, מנהלי בתי ספר, ברוב המקרים, מעדיפים בוגרי סמינר דווקא, בגלל היכולת הפדגוגית הגבוהה יותר, הנובעת מהתנסויות רבות בשדה בארבע שנות לימוד בסמינר אקדמי. רבים חשים שתעודת הוראה אוניברסיטאית לא מספקת בהיקף ככלי הכשרה נאות. טקסט כגון זה שמופיע במאמר מפתיע בייחוד כאשר הוא נכתב בידי אדם בעל תפקיד מוביל וחשוב באחד הסמינרים.

ובסיכום העבודה כותבת קינן על דמות האשה העולה מן הסיפורים:

השפה שמשתמשים בה המספרים מדגישה את הרמה הנמוכה לכאורה של המספרות. אין אלה נשים משכילות ובעלות קריירה, אלא עקרות בית פשוטות, ששפתן קלוקלת. דימוי האשה המוצג בסיפורים הוא של אשה דתית שעיקר מעייניה בבית ובמשפחה ושההשכלה והקריירה רחוקים ממנה.

subtext אפשרי: שפה תקנית היא שפה בסגנון של קינן והמיליה התרבותי שהכותבת באה ממנו. נשים משכילות לא צריכות להדגיש כל כך את הבית אלא את הקריירה. להיות עקרת בית פירושו להיות פשוטה ולא משכילה. אשה דתית היא אשה פשוטה, מכיוון שהיא מעדיפה את הבית על הקריירה.

ישנם הדגשים ופירושים רבים שקינן מעדיפה לא להציגם. אמנם התנהגותן של הנשים במחקר לא מממשת את ציפיותיה, בייחוד כאשר היא נשענת על גופמן הלא עדכני (גופמן, 1959); ועם זאת, ניתן היה לסכם את המאמר בכך שעל-אף המעבר אל חיים נרקיסיסטיים ותחרותיים בזרמים רבים בחברה הישראלית, ניכר שיש עדיין מקומות שבהם הערך של המשפחה כציר מרכזי עדיין נשמר. אין ספק שהמשפחה היהודית היוותה במשך מאות שנים את המוקד להמשכיות, לחינוך ולסוציאליזציה של היהודים. נדמה שביישוב "הבונים", בסגנונו המיוחד, המשפחה ממשיכה להוות את הציר המרכזי לחינוך, פורמלי ובלתי פורמלי כאחד. מהבחינה הזאת, ניתן לראות את החינוך בעיירה כמוצלח מאוד, מאחר שהמורות תופסות את מקום העבודה כהמשך טבעי למשפחה, ואולי מביאות בכך למקום העבודה רובד של אפקטיביות וחמימות החסרים לעתים בבתי ספר גדולים ואולי "תעשייתיים", המואשמים לעתים בכך שהם בתי חרושת ציניים לציונים. נדמה לי שאני מכיר הרבה אנשים משכילים לפי הגדרתה של קינן, אשר למרות העובדה שהקריירה חשובה להם מאוד, עדיין מעמידים את המשפחה וחינוך ילדיהם הפרטיים במקום הראשון.

סיכום

זכותה של חוקרת לבוא אל השדה מנקודת מבט ביקורתית ואמנסיפטורית. המחקר האתנוגרפי והאיכותני בכלל ויתר מזמן על האפשרות לטעון טענה אונטולוגית אובייקטיבית. אך אם חוקרת מביאה ממצאים מעניינים משדה מחקר מסוים, עליה להדגיש ולהבהיר שהממצאים מוגשים מתוך נקודת מוצא סובייקטיבית ואישית. חובתה של החוקרת, אפילו בכמה משפטי פתיחה, לתת לנו את העוגן האישי, את ה"משקפיים" שבהם היא רואה את השדה. בהיעדר פתיחה שכזאת, חסר לנו "מפתח" להבנת הטקסט, והחוקרת נעלמת בתוך היגדים כלליים, המשווים את השדה למצב היפותטי אידיאלי כלשהו, אשר ספק אם הוא קיים מחוץ לעולמה האישי של הכותבת.

אפשרות נוספת, שניתן היה לבדוק במקרה זה, היא: לאפשר לנחקרות להגיב על הקטגוריות הטנטטיביות המתחילות לעלות מתוך סיפורי המורות. נדמה לי שהנחקרות היו מעלות אולי הסברים אלטרנטיביים מעניינים לתיאוריה של קינן. אין זה אומר, כמובן, שאין לקינן זכות להניח הנחות אונטולוגיות הסותרות את עמדות המורות; אך אם היא מעדיפה לעשות זאת, עליה לתאר את העולם שממנו צומחות הנחות אלה, למען הזהירות ולמען כבוד הנחקרות. המחקר אינו צריך להיות כלי המעניק ציונים לאוכלוסיות מסוימות, אלא אם כן החוקר חושף את עצמו חשיפה משמעותית כחוקר ביקורתי, ולא מחביא עצמו בתוך הכללות, בתוך הטקסט, בתור מחבר כל-רואה וכל-יודע.

מאמרה של קינן הוא מאמר מעניין ומקורי, המאבד מכוחו בגלל היעדר נקודת מבט סובייקטיבית חשופה. עם כל זאת, הוא מעורר עניין ומעלה נקודות רבות למחשבה.

ביבליוגרפיה

קינן, עי (1999), עבודתה של המורה ומקומה בשיחותיהן של מורות בחדר המורים בבית ספר דתי, בתוך שי ובר-שלום (עורכים), *המחקר האיכותני* בחקר החינוך, במכללה 11, עמ' 121-144.

Bernstein, B. (1961), Aspects of Language and Learning in the Genesis of the Social Process, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, pp. 5-12.

Delamont, S. (1989), The Nun in the Toilet: Urban Legends and Educational Research, *International Journal of Qualitative Studies in Education* 12(3), pp. 191-202.

Egan, K. (1988), *Teaching as Storytelling*, Routledge, London.

Elliot, J. (1991), *Action Research for Educational Change*, Open University Press, Philadelphia, pp. 80-83.

Goffman, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, New York.

Jackson, P. (1987), On Place of Narrative in Teaching, In: D. Berliner and B. Rosenshine (eds.), *Talk to Teachers*, Random House, New York.

Kainan, A. (1994), *The Staffroom, Observing the Professional Culture of Teachers*, Avebury, Aldershot, England.

Labosky, V.K. (1992), Case Investigations, In: Judith H. Shulman, *Case Methods in Teacher Education*, Teachers College Press, New York, p. 178,

Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990), *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Sage, Newbury Park, CA.

Tappan, M. & Brown, L. (1989), Stories Told and Lesson Learned, *Harvard Educational Review* 59(2), pp. 182-205.